

Лекція № 5

Тема 1.4: «Роль червоних списків і книг у збереженні видового різноманіття»

Мета: ознайомити із значенням червоних списків і книг у збереженні біорізноманіття; розглянути їхню роль у виявленні видів, що перебувають під загрозою зникнення, та в розробці природоохоронних заходів; пояснити принципи складання червоних списків, категоризацію видів та значення міжнародних і національних Червоних книг у формуванні екологічної політики та збереженні біорізноманіття.

Основні поняття: Міжнародний союз охорони природи (МСОП), Червоний список МСОП, Червона книга України, категорії видів Червоної книги України, Зелена книга України.

План і організаційна структура лекції:

Вступ.

1. Червоний список Міжнародного союзу охорони природи.
2. Червона книга України.
3. Зелена книга України.

Висновки.

Вступ

Через діяльність людини, багато видів рослин і тварин знаходяться під загрозою зникнення.

У зв'язку з цим, питання збереження біорізноманіття є надзвичайно актуальним. Для цього розробляються та впроваджуються різноманітні стратегії та інструменти, серед яких особливе місце займають Червоні списки та Червоні книги.

У цій лекції ми розглянемо роль Червоних списків та Червоних книг у збереженні видового різноманіття. Ми дізнаємось про те, як вони створюються, яку інформацію містять та як використовуються для охорони видів, що знаходяться під загрозою зникнення.

1. Червоний список Міжнародного союзу охорони природи

Першим кроком у вирішенні кризи видового біорізноманіття на планеті стала інвентаризація видів, що перебувають під загрозою зникнення.

Організацію над складанням списків зникаючих видів розпочав Міжнародний союз охорони природи (МСОП). У 1949 р. МСОП створив спеціальну Комісію з вивчення рідкісних і зникаючих видів та розробив критерії для оцінки стану видів, необхідних для розподілу їх за категоріями. Цей перелік отримав назву «Червоний список», що підкреслювало небезпеку зникнення таких видів. До роботи над переліком були залучені науковці, представники урядів та громадських організацій з різних країн світу. За результатами роботи в 1964 р. вийшла перша редакція «Червоного списку» видів, які перебувають під загрозою зникнення.

Червоний список МСОП – це найбільший перелік видів, укладений за результатами оцінки стану на глобальному і регіональних рівнях.

Метою створення списку є отримання обґрунтованої наукової інформації про статус видів, що перебувають під загрозою; надання рекомендацій для їхнього збереження; вплив на міжнародну та національну політику щодо прийняття рішень зі збереження біологічного різноманіття.

Види, занесені в Червоний список МСОП, класифіковані за категоріями:

- Вимерлий (анг. Extinct, EX)
- Вимерлий у природі (анг. Extinct in the Wild, EW)
- У критичній небезпеці (анг. Critically Endangered, CR)
- Зникаючий (анг. Critically Endangered, EN)
- Уразливий (анг. Vulnerable, VU)
- Майже під загрозою (анг. Near Threatened, NT)
- Найменша осторога (анг. Least Concern, LC)
- Відомостей недостатньо (анг. Data Deficient, DD)
- Неоцінений (анг. Not Evaluated, NE).

Основними критеріями для розподілу видів за категоріями є швидкість скорочення чисельності популяції, зменшення площі ареалу та ступінь його розчленованості.

Кількість видів у Червоному списку МСОП постійно збільшується. Станом на початок 2024 року з 157 100 досліджених видів, понад 44 000 видів перебувають під загрозою зникнення, у тому числі 41 % земноводних, 37 % акул і скатів, 36 % коралів, що утворюють рифи, 34 % хвойних, 26 % ссавців і 12 % птахів.

Наразі Червоний список МСОП є об'ємною електронною базою даних, яка оновлюється щонайменше двічі на рік. Оцінки стосовно видів Червоного списку постійно збираються та подаються для публікації. Крім оцінки нових видів, МСОП прагне переоцінювати категорію кожного виду в Червоному списку принаймні кожні десять років.

Червоний список МСОП є найважливішим індикатором стану світового біорізноманіття. Набагато більше, ніж перелік видів та їх статус, це потужний інструмент для інформування та стимулювання дій щодо збереження біорізноманіття та зміни політики, що має вирішальне значення для захисту природних ресурсів, необхідних для виживання людства. Червоний список МСОП містить інформацію про ареал, чисельність популяції, середовище існування та його умови, використання та/або торгівлю, загрози та природоохоронні заходи, які допоможуть прийняти необхідні рішення щодо збереження видів.

Червоний список МСОП використовує більшість міжнародних природоохоронних конвенцій та угод для підготовки рішень, визначення показників вимірювання прогресу в досягненні Цілей сталого розвитку ООН, зокрема цілі 15. Європейський Союз використовує європейський регіональний Червоний список МСОП як офіційний Європейський Червоний список.

2. Червона книга України

З метою оцінки видів на національному рівні МСОП рекомендував країнам складати національні червоні списки. Для інтеграції у загальносвітові процеси з охорони біорізноманіття в 1975 році Україна розпочала роботу з підготовки Червоної книги України.

Червона книга України є офіційним державним документом, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення.

Видання Червоної книги України є вагомим внеском у справу збереження видової різноманітності тваринного і рослинного світу. Було зроблено три видання Червоної книги України (1980, 1994 – 1996, 2009).

До першого однотомного видання Червоної книги України було включено 85 видів тварин та 151 вид судинних рослин.

Друге видання Червоної книги України було підготовлено у двох томах. Перший том – «Тваринний світ» – був надрукований у 1994 р. і налічує 382 види. Другий том – «Рослинний світ» – вийшов друком у 1996 р. і налічує 541 вид. У порівнянні з першим виданням, кількість видів тварин збільшилась на 297, а рослинного світу – на 390 видів.

Третє видання Червоної книги України вийшло у 2009 році. До нього занесено 542 види тварин та 826 видів рослин і грибів. Кількість видів рослинного світу у третьому порівняно з другим виданням збільшилась на 285 видів, а тварин тварин – на 160 видів.

В 2021 році оновлено перелік видів, занесених до Червоної книги, який містить 687 видів тварин і 857 видів рослинного світу.

Залежно від стану та ступеня загрози зникнення видів тваринного і рослинного світу, що заносяться до Червоної книги України, вони поділяються на такі **категорії**:

- **зниклі** – види, про які після неодноразових пошуків, проведених у типових місцевостях або в інших відомих та можливих місцях поширення, відсутня будь-яка інформація про наявність їх у природі чи спеціально створених умовах;

- **зниклі в природі** – види, які зникли в природі, але збереглися у спеціально створених умовах;

- **зникаючі** – види, які перебувають під загрозою зникнення у природних умовах і збереження яких є малоімовірним, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій;

- **вразливі** – види, які у найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії зникаючих, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій;

- **рідкісні** – види, популяції яких невеликі і на даний час не належать до категорії зникаючих чи вразливих, хоча їм і загрожує небезпека;

- **неоцінені** – види, про які відомо, що вони можуть належати до категорії зникаючих, вразливих чи рідкісних, але ще не віднесені до неї;

•*недостатньо відомі* – види, які не можна віднести до жодної із зазначених категорій через відсутність необхідної повної і достовірної інформації.

Про кожний рідкісний і такий, що перебуває під загрозою зникнення, вид тваринного і рослинного світу, занесений до Червоної книги України, зазначаються такі відомості: назва (українською та латинською мовами), місце у системі класифікації тваринного і рослинного світу, категорія, наукове значення, поширення та чисельність (у тому числі за межами України) і причини їх зміни, місця перебування (зростання), загальна характеристика, заходи з охорони, вимоги щодо режиму збереження популяцій, відомості про розмноження або розведення в спеціально створених умовах, джерела відповідної інформації тощо. Щодо кожного виду тваринного і рослинного світу, занесеного до Червоної книги України, складається картосхема поширення, а також виготовляються його фотографії (малюнки).

Функціонування Червоної книги України регулюється Законом України «Про Червону книгу України». Згідно з цим Законом, державне управління, регулювання та контроль у сфері охорони, використання та відтворення видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України здійснюють Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища (Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері лісового та мисливського господарства (Державне агентство лісових ресурсів України), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері рибного господарства (Державне агентство рибного господарства України), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів (Державна екологічна інспекція України), Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, інші уповноважені на це органи виконавчої влади, відповідно до їх повноважень.

Кабінет Міністрів України забезпечує офіційне видання та розповсюдження Червоної книги України не рідше одного разу на 10 років.

Для наукового забезпечення ведення Червоної книги України, підготовки пропозицій про занесення до Червоної книги України та вилучення з неї видів тварин і рослин, організації наукових досліджень, розробки заходів щодо охорони рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин, контролю за їх виконанням, координації діяльності державних органів та громадських організацій створена *Національна комісія з питань Червоної книги України*, що формується Національною академією наук України.

Законодавство про Червону книгу України передбачає заходи щодо охорони та відтворення об'єктів Червоної книги України, умови їх використання та відповідальність за порушення цього законодавства.

3. Зелена книга України

Збереження видового різноманіття практично неможливе без збереження угруповань організмів. Рослинний світ є індикатором стану екосистем, а тому його збереження є дуже важливим.

Ідея створення Зеленої книги виникла в Україні.

Наукова монографія «Зелена книга України», видана у 1987 р. була зведенням 127 раритетних лісових, чагарникових, чагарничкових, лучних, болотних і водних угруповань різного синтаксономічного рангу – від формації до асоціації (загальною кількістю понад 630 асоціацій).

У сучасній українській правовій базі статус Зеленої книги визначається Законом України «Про рослинний світ» (1999) та Положенням про Зелену книгу України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів від 29 серпня 2002 року № 1286.

Зелена книга України є офіційним державним документом, в якому зведено відомості про сучасний стан рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні.

У 2009 році здійснено перше видання Зеленої книги України як державного документа. До Зеленої книги України включено 160 статей, в яких дається відповідна інформація про 800 асоціацій рослинності України, серед яких є рідкісні (347), такі, що перебувають під загрозою зникнення (354) та типові (99). Статті згруповані відповідно до типів рослинності:

- лісова (72 статті, 308 асоціацій),
- чагарникова і чагарничкова рослинність Карпат і Криму (9 статей, 32 асоціації),
- трав'яна і чагарникова степова рослинність (25 статей, 222 асоціації),
- трав'яна і чагарничкова рослинність ксеротичного типу на відслоненнях та пісках (8 статей, 32 асоціації),
- лучна (6 статей, 20 асоціацій), болотна (11 статей, 39 асоціацій),
- галофітна (3 статті, 10 асоціацій),
- водна (26 статей, 137 асоціацій).

Визначення природних рослинних угруповань, які підлягають занесенню до Зеленої книги, здійснюється відповідно до методики, що затверджується центральним органом виконавчої влади, що формує та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища України.

Охорона природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги (далі – рослинні угруповання), забезпечується шляхом:

- установлення їх особливого правового статусу, врахування вимог щодо охорони цих угруповань під час розроблення нормативно-правових актів;
- створення на місцевостях, де існують угруповання, біосферних заповідників, інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі транскордонних;
- врахування спеціальних вимог щодо їх збереження під час розміщення продуктивних сил, вирішення питань відведення земельних ділянок, розроблення проектної та проектно-планувальної документації, проведення екологічної експертизи тощо;

- проведення постійного спостереження (моніторингу) за їх станом та необхідних наукових досліджень;
- запровадження особливих видів режиму збереження;
- проведення відповідної еколого-просвітницької роботи та інформування громадськості про їх стан;
- установлення адміністративної, цивільної та кримінальної відповідальності за знищення чи пошкодження угруповань та їх місць зростання;
- приєднання України до відповідних природоохоронних конвенцій, укладення міжнародних угод у цій сфері.

Відтворення природних рослинних угруповань здійснюється на основі науково обґрунтованих заходів шляхом:

- сприяння їх природному відновленню;
- запобігання небажаним змінам та негативному антропогенному впливу;
- формування їх на штучно створених об'єктах природно-заповідного фонду.

Організація охорони та відтворення рослинних угруповань забезпечується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, місцевими держадміністраціями, органами місцевого самоврядування відповідно до законодавства.

Зелена книга містить таку інформацію: біномінальна наукова назва рослинного угруповання, його синфітосозологічний індекс, клас, категорія, статус, поширення в Україні, фізико-географічні умови, біотоп, фітоценотична, аутфітосозологічна та ботаніко-географічна значущість, ценотична структура та флористичне ядро, потенціал відновлюваності, вид режиму збереження, обґрунтування необхідності здійснення охорони, біотехнічні і сототехнічні рекомендації, джерела інформації, картосхема поширення угруповання.

Пропозиції щодо занесення до Зеленої книги чи вилучення з неї рослинних угруповань можуть подаватися науково-дослідними установами, державними та громадськими організаціями, окремими вченими, фахівцями, що займаються охороною та використанням природних рослинних ресурсів, разом з відповідним науковим обґрунтуванням із зазначенням відомостей про ботаніко-географічне та історичне значення, рідкісність, кількість місць зростання та їх площу, рівень стабільності екологічних умов та інших показників, що свідчать про необхідність вжиття заходів для охорони певних угруповань.

Ведення Зеленої книги покладається на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, і фінансується коштом державного бюджету.

Центральний орган виконавчої влади, що формує та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища забезпечує:

- офіційне видання Зеленої книги не рідше, ніж один раз на 10 років та розповсюдження її примірників;
- оперативне інформування зацікавлених органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій та громадян про зміни, що вносяться до Зеленої книги.

Переліки рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України періодично оновлюються і останній, затверджений у 2020 році, містить 159 угруповань та відповідні рекомендації стосовно режиму, необхідного для їх збереження.

Зелена книга України є основою для розроблення охоронних заходів щодо збереження, відтворення та використання занесених до неї природних рослинних угруповань. Охорона цих угруповань сприяє збереженню популяцій рідкісних видів рослин та місць, в яких вони зростають.

Висновки.

У наш час, коли біорізноманіття планети зазнає значного скорочення через діяльність людини, а тому питання його збереження є надзвичайно актуальним. Червоні списки та Червоні книги є важливими інструментами у цій справі.

Червоні списки – це міжнародні документи, які містять інформацію про види, що знаходяться під загрозою зникнення. Вони є результатом роботи багатьох науковців та експертів з усього світу. Червоні списки служать для ідентифікації видів, які потребують особливої уваги та охорони.

Червоні книги – це національні або регіональні документи, які містять інформацію про види, що знаходяться під загрозою зникнення на певній території. Вони розробляються на основі Червоних списків з урахуванням місцевих особливостей. Червоні книги є важливим інструментом для розробки та реалізації заходів щодо збереження біорізноманіття на конкретній території.

Червоні списки та Червоні книги виконують функції:

- *ідентифікація видів*, які знаходяться під загрозою зникнення та потребують особливої уваги;
- *оцінки стану популяцій*, що дозволяє оцінити ступінь загрози та ефективність заходів з охорони;
- *розробки стратегій та планів дій* щодо збереження видів, що знаходяться під загрозою зникнення;
- *регулювання законодавчих актів*, спрямованих на охорону видів, що знаходяться під загрозою зникнення;
- *міжнародного співробітництва* у галузі охорони біорізноманіття.

Отже, Червоні списки та Червоні книги є важливими інструментами для збереження видового різноманіття. Їх ефективне використання є запорукою збереження біорізноманіття для сталого розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Яка мета створення Червоного списку МСОП?
2. На які категорії класифікують види, занесені в Червоний список МСОП?
3. Коли в Україні було започатковано ведення Червоної книги?
4. Як забезпечується функціонування Червоної книги України?
5. У чому полягає різниця між Червоною та Зеленою книгами України?
6. В якому році вийшло перше офіційне видання Зеленої книги України?

Використана література

1. Про Червону книгу України : Закон України від 07.02.2002 № 3055-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14>

2. Положення про Зелену книгу України : *Постанова Кабінету Міністрів України від 29.08.2002 № 1286*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-2002-%D0%BF#Text>

3. Про затвердження переліків рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні і заносяться до Зеленої книги України, та природних рослинних угруповань, які вилучені із Зеленої книги України : *Наказ Міндовкілля від 17.12.2020 № 368*.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0130-21#Text>

4. Червоний список МСОП видів, що знаходяться під загрозою зникнення. *МСОП : веб.сайт*. URL: <https://www.iucnredlist.org>

5. Європейський Червоний список видів, що знаходяться під загрозою зникнення. *Навколишнє середовище* : офіційний веб-сайт Європейського Союзу. URL: https://environment.ec.europa.eu/topics/nature-and-biodiversity/european-red-list-threatened-species_en?prefLang=uk

6. 35 років Зелень книзі України: історія, проблеми, рішення / Д.В. Дубина, П.М. Устименко, В.С. Ткаченко, С.Ю. Попович, Л.П. Вакаренко. *Український ботанічний журнал*, 2021, 78(5). С. 335–346.

URL: <https://doi.org/10.15407/ukrbotj78.05.335>